

Nuri Nihal Yusif oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin "İnsan hüquqları və informasiya hüququ üzrə
"YUNESKO" kafedrasının doktorantı

UOT 34:342

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ SEÇKİ HÜQUQU

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan SSR, seçki hüququ, siyasi hüquqlar, qadınların seçki hüququ.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Азербайджанская ССР, право выбора, политические права, право голоса для женщин.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Azerbaijan SSR, election rights (rights to election), political rights, women's election rights.

Azərbaycanda seçki hüququnun formalaşması uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanda baş verən və köklü dəyişikliklərə səbəb olan ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq seçki hüququ da müxtəlif təsirlərə məruz qalmışdır. Buna görə də, seçki hüququnun müasir dövrümüzə qədər keçib gəldiyi inkişaf yolunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycan SSR dövrünü analiz etmək Azərbaycan Respublikasında konstitusion səviyyədə təmin olunan bu hüququ hərtərəfli və dərinlən anlamaq baxımından kifayət dərəcədə əhəmiyyətlidir. Adından da aydın olduğu kimi, araşdırmanın növbəti

paragraflarında qeyd olunan dövrlərdə mövcud olan seçki hüququ ilə bağlı məsələlər müzakirə ediləcək.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yaranması ilə əlaqədar olaraq İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Bu bəyannamə AXC-nin ilk hüquqi sənədi kimi məzmun və status baxımından Konstitusiyaya Aktı hesab oluna bilər [4]. Bəyannamədə demokratik dövlətə xas bütün digər hüquqi başlanğıclarla yanaşı vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin olunması da öz əksini tapmışdır. Sözügedən hüquqlar İstiqlal bəyannaməsinin 4-cü maddəsində aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur:

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərəhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir [2].

Aydın olduğu kimi, mürəkkəb tarixi dövrdə yaranmasına baxmayaraq Xalq Cümhuriyyətinin təsis sənədi müasir dövrün standartlarına cavab verəcək hüquqi keyfiyyətdə tərtib olunmuşdur. Bunun məntiqi davamı kimi hökumətin daxili və xarici siyasəti də demokratik prinsiplərə söykənirdi [3, s. 29]. Belə ki, seçki hüququnun sıx bağlı olduğu söz, mətbuat və yığıncaq kimi digər siyasi azadlıqlar da təmin olunurdu. Bu da təbii idi, çünki, seçki hüququ ilə bağlı olan si-

yasi hüquq və azadlıqlar təmin olunmadan seçki hüququnun beynəlxalq səviyyədə qəbul olunan realizəsindən danışmaq əbəsdir. Bəyannamədə təsbit olunan cinsindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşa siyasi hüquqların verilməsi prinsipi əslində, bilavasitə qadınların seçki hüququnun tanınması idi. Çünki, hələ 1917-ci ildə Moskva-da keçirilmiş Ümumrusiya Müsəlmanları qurultayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə müsəlman qadınının azad edilməsini müsəlman xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsinin ən mühüm məsələlərindən biri kimi qiymətləndirərək demişdir [9, s. 91]:

“Bütün digər xalqların qadınları kişilərlə bərabər ictimai-siyasi hərəkətdə iştirak etdiyi və bununla da öz millətinin uğurlarına kömək etdiyi bir vaxtda müsəlman qadın dustaqlıqda qala bilməz və qalmamalıdır” [10].

Bu hüququn birbaşa olaraq təmini isə haqqında aşağıda qeyd olunacaq sənədlərlə rəsmiləşdirilmişdir.

1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Parlamentinə keçirilmiş seçkilərdə qadınlar da iştirak etdi. Qadın problemi Parlamentin diqqətdə saxladığı əsas məsələlərdən idi. AXC Parlamentinin 10 dekabr 1918-ci il tarixində keçirilmiş II iclasında Azərbaycan qadınlarına İslam aləmində ilk dəfə olaraq seçilmək hüququ rəsmi dövlət səviyyəsində verildi.

Azərbaycanlı qadınların seçki hüquqlarının möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılan növbəti addım bu hüquqların AXC-nin “Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə”-sində təsbiti idi. AXC-nin Müəssislər Məclisinə seçkilər çox vaxt və ciddi hazırlıq tələb edirdi, mürəkkəb siyasi vəziyyət isə hər gün yeni məsələlərin həllini irəli sürürdü. Mövcud çətinliklərə rəğmən Parlament bir sıra hüquqi aktlar, o cümlədən “Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında” Qanun qəbul etdi. 1919-cu il iyulun 21-də qəbul edilən qanunda dövlətin hakimiyyət orqanlarına qa-

dınların seçmək və seçilmək hüquqları bir daha öz təsdiqini tapdı. Cümhuriyyət hökumətinin qadınlara seçki hüququ vermək niyyətini bir daha əyani şəkildə sübut edən, 4 fəsildən və 116 bənddən ibarət olan həmin Əsasnamənin I fəslində deyilirdi [9, s. 92]:

“Müəssislər Məclisi əhali tərəfindən cinsindən asılı olmayaraq və bərabər seçki hüququ əsasında, birbaşa və gizli səsvermə vasitəsi ilə, mütənasib nümayəndəlik əsasları təmin edilərək seçilən üzvlərdən ibarətdir”.

Əsasnamənin II fəslində isə belə qeyd olunurdu:

“Müəssislər Məclisinə seçkilərdə səsvermə gününədək 20 yaşı tamam olmuş hər iki cinsdən olan respublika vətəndaşları iştirak hüququna malikdirlər”.

Göründüyü kimi, Əsasnamədə o dövr üçün inqilabi sayılacaq qədər yeni olan qadınların seçki hüququ birbaşa olaraq təmin olunmuşdur. Azərbaycan bununla da Şərqdə və müsəlman dünyasında qadınlara kişilərlə bərabər seçmək və seçilmək hüququ verən ilk ölkə oldu. Xatırladaq ki, bu prinsip analoji dövr Avropası üçün belə yenilikçi sayıla bilərdi və AXC hətta, Amerikanın və Avropanın aparıcı hüquq sistemlərini də bu baxımdan qabaqlayırdı.

Əsasnamə qadınların seçki hüququnu kişilərlə bərabərləşdirməklə yanaşı bir sıra peşə sahibləri üçün passiv və yaxud aktiv seçki hüququnu müəyyən edirdi. Məsələn, daxili işlər orqanlarında inzibati vəzifə tutanlar yalnız aktiv seçki hüququna malik idilərsə, hərbi qulluqçular yalnız passiv seçki hüququndan istifadə edə bilərdilər. Bir sıra kateqoriya şəxslər isə, o cümlədən məhkəmənin hökmü ilə azadlıqdan məhkum edilənlər, sürgün və katorqa cəzalarına məhkum edilmişlər, islah evlərində icbari işə cəlb edilənlər məhkumluq müddətləri ödənilənədək seçkilərdə iştirak edə bilməzdilər [8, s. 433].

Seçkilərin keçirilməsinə rəhbərliyi həyata keçirən mərkəzi seçki komissiyasının 21 nəfər parlament üzvündən və namizəd siyahısı təqdim etmiş seçki qruplarının (siyasi partiya və təşkilatların) nümayəndələrindən ibarət tərkibdə yaradılmasını nəzərdə tutan bu qanunda müasir dövrümüz üçün də mütərəqqi sayılacaq bir sıra qaydalar öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, seçkilərin təşkili və keçirilməsi ilə bağlı ayrıca bir qurumun mövcudluğu özlüyündə həmin dövr üçün mütərəqqi bir təcrübə idi.

Bildiyimiz kimi AXC-nin dövlət orqanları sistemində Daxili İşlər Nazirliyi özünəməxsus yer tuturdu. Belə ki inzibati idarəçilikdən başqa yerlərdə hakimiyyətin təşkili və yerli idarəçilik orqanları üzərində nəzarət kimi digər funksiyalar da bu orqanın səlahiyyətlərinə daxil idi. Buna görə ki, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində şəhər dumalarına seçkilərin keçirilməsi qaydası haqqında" qanun layihəsinin hazırlanması bu quruma tapşırılmışdı. Azərbaycan Parlamenti tərəfindən 7 avqust 1919-cu ildə qəbul olunan həmin qanuna əsasən seçki hüququ cinsindən, dini əqidəsindən və milliyyətindən asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış və son 1 il ərzində müvafiq şəhərdə yaşamış bütün vətəndaşlara şamil edilirdi.

Göründüyü kimi, dumalara seçkilərdə aktiv seçki hüququndan yararlanmaq üçün oturaqlıq senzi tətbiq olunurdu. Lakin, дума müvəkkilinə passiv seçki hüququ üçün isə oturaqlıq senzi nəzərdə tutulmurdu. Bundan istisna isə əcnəbilərə tətbiq olunan (onların da seçilmək hüququ təsbit edilirdi) beş illik oturaqlıq senzi idi [8, s. 422]. Qanuna əsasən şəhər dumasının üzvləri bərabər, müstəqil və gizli səsvermə əsasında 2 il müddətinə seçilməli idilər. Bu seçkilərdə də müsəlman qadınları yaxından iştirak etmişdilər.

Yuxarıda sadalanan qanunvericilik aktlarından da aydın olduğu kimi, AXC dövründə

nəinki qadınların seçki hüququ təmin olunmuşdur, həmçinin seçki hüququnun müasir dövr üçün xarakterik olan və öz dövrünü xeyli qabaqlayan digər normaları, o cümlədən müstəqil, bərabər, gizli və birbaşa seçki hüququ kimi prinsipləri də təmin olunmuşdur. Əlbəttə ki, bu müasir Azərbaycanda da hüquqi və beynəlxalq standartlara cavab verən seçki hüququ və sisteminin bərqərar olmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

1920-ci ilin 28 aprelində Şərqdə və müsəlman dünyasında ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğuna son qoyuldu və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar oldu. Azərbaycanda bu dövr 1991-ci ilədək davam etdi və bu qısa zaman kəsiyində Azərbaycan SSR-in 4 konstitusiyası (1921, 1927, 1937 və 1978-ci il Konstitusiyaları) qəbul olundu. Sovet dövlətinin ictimai-siyasi quruluşu ilə əlaqədar olaraq bu dövrdə seçki hüququ və ümumiyyətlə, siyasi hüquqlar nə nəzəri, nə də praktiki cəhətdən beynəlxalq standartlara cavab verəcək keyfiyyətdə təşəkkül tapmamışdır. Lakin, bu dövrdə qəbul olunan konstitusiyaların hər birində bu və ya digər dərəcədə seçki hüququ ilə bağlı müddəalara rast gəlmək mümkündür.

1921-ci il Konstitusiyasında söz, mətbuat və vicdan azadlığı, yığıncaqlar, mitinqlər, küçə yürüşləri azadlığı, milli, irqi və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabərlik hüququ, ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququ kimi siyasi hüquq və azadlıqlar öz əksini tapmışdır [11]. Bu Konstitusiyasının III bölməsi bütövlükdə seçki hüququna həsr olunmuşdur. 18 yaşına çatmış bütün əməkçilərə həm aktiv, həm də passiv seçki hüququ verilmişdi. Əhali bilavasitə yalnız kənd və şəhər sovetlərini seçirdi, sahə, qəza və Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayına seçkilər isə çoxdərəcəli idi [8, s. 459]. Konstitusiya bərabərlik hüququnu təsbit etsə

də, bəzi kateqoriya şəxsləri seçki hüququndan məhrum edirdi. 80-ci maddədə bu kateqoriyaya dini xidmətçilər, keçmiş polis əməkdaşları və agentləri, xüsusi jandarm korpusu və mühafizə şöbəsi əməkdaşları, mizdlü əmək tətbiq etməklə zəhmətsiz əmək hesabına yaşayan şəxslər, ticarət və kommertiya vasitəçiləri, fərdi tacirlər aid edilirdi. Eyni zamanda qadınlar, gənclər, hərbi xidmətçilər, milli azlıqlar, mülkiyyəti və oturaqlıq senzi olmayan şəxslər üçün bütün seçki məhdudiyyətləri ləğv olunurdu. Azərbaycan SSR-in 1927-ci il Konstitusiyasında da bənzər müddəalara rast gəlinir. Belə ki, bu Konstitusiyanın seçki hüququna ayrılmış III bölmə, VII fəslində də 1921-ci il Konstitusiyasında təsbit edilmiş seçki hüququ və bu hüquqla bağlı məhdudiyyətlərin müəyyən fərqlərlə təkrarını görürük. Konstitusiyalarda diqqət çəkən digər bir ortaq cəhət seçkilərlə bağlı yaranacaq məsələlərin həllində yuxarı orqan kimi mandatın Mərkəzi Seçki Komitəsinə verilməsidir [12].

1937-ci il Konstitusiyası özünün quruluşuna və hüquqi keyfiyyət əmsalına görə əvvəlkilərdən kifayət dərəcədə fərqlənirdi. Əsas yeniliklərdən biri vətəndaşların hüquq və vəzifələri ilə bağlı ayrıca bir fəslin əlavə olunması idi. Seçki hüququna həsr olunan XII fəsildə cəmiyyətin iqtisadi və sinfi həyatında baş verən bir sıra dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq yeni prinsiplər təsbit edilirdi. Hakimiyyət orqanlarının hamısı gizli səsvermə yolu ilə ümumi, müstəqim və bərabər seçki hüququ əsasında seçilməyə başladı [8, s. 521]. Bu Konstitusiyada da əvvəlki Konstitusiyalarda olduğu kimi seçkilərdə iştirak yaşı 18 olaraq müəyyənlanmışdı [5]. 21 yaşına çatmış şəxslərin respublikanın Ali Sovetinə deputat seçilmək hüququ təsbit olunurdu. Seçki hüququnda baş verən yeniliklərdən biri də əvvəlki məhdudiyyətlərin ləğvi idi. Digər mühüm bir yenilik isə deputatların öz seçiciləri qar-

şısında hesabatlılığının təsbiti oldu. Məhkəmə vasitəsilə seçki hüquqlarından məhrum etmənin ləğvi haqqında 1958-ci il qanununun qəbul edilməsindən sonra bu Konstitusiyanın 142-ci maddəsində seçki hüququnun ümumiliyi haqqında prinsipi müəyyən edən dəyişiklik edildi [7].

70-ci illərdə sovet cəmiyyətində cərəyan edən hadisələr, ortaya çıxan keyfiyyət və məzmun dəyişiklikləri yeni Konstitusiyanın işlənilib hazırlanmasını zərurətə çevirirdi. Yeni, 1978-ci il Konstitusiyası dövlət və cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrində, o cümlədən seçki hüququ sahəsində tənzimləmənin yeni formullarını ehtiva edirdi. Bunlardan ən vacibi bilavasitə demokratiyanın yeni formalarının-ümumxalq müzakirəsi və referendum institutunun təsbiti idi. Bu yenilik Azərbaycan SSR konstitusiyalarından ilk dəfə olaraq 1978-ci il Konstitusiyasında nəzərdə tutulan siyasi sistemlə bağlı ayrıca fəslin 5-ci maddəsində aşağıdakı kimi ifadə olunur [1, s. 2]:

Dövlət həyatının ən vacib məsələləri ümumxalq müzakirəsinə verilir, habelə ümumxalq səsverməsinə (referendum) qoyulur [6].

Demokratiya istiqamətində praktiki cəhətdən ciddi bir dəyişikliyə səbəb olmasa da, bu institutun qanunvericilikdə təsbitini nəzəri cəhətdən irəliyə atılmış mühüm bir addım kimi qiymətləndirmək olar.

Bütün qeyd olunanlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, müəyyən natamamlıqlarına və çatışmazlıqlarına baxmayaraq Azərbaycanda seçki hüququnun və bu hüquqla bağlı qanunvericiliyin zəngin tarixi-nəzəri və praktiki kökləri vardır. Bu isə bizə keçmiş hüquqi ənənələrimizdən və bugünkü təcrübəmizdən istifadə etməklə mövcud qanunvericiliyimizi təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək imkanı verir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Allahverdiyev S.S., Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları. Bakı: Digesta, 2005, 347 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – “İstiqlal Bəyannaməsi” (1918). // https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. I cild. Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004, 471 s.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Konstitusiya-Dövlətçilik Rəmzi. // https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf
5. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu) (Ümumazərbaycan fəvqəladə IX Sovetlər qurultayının 14 mart 1937-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir). Bakı, 1937.
6. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu). (1978-ci il aprelin 21-də doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar yeddinci sessiyasında qəbul edilmişdir). Bakı, 1978.
7. Azərbaycan SSR Qanunları və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin Fərmanları məcmuəsi(1938-1966-cı illər). 2 cildə, 2-ci cild. Bakı, 1967
8. İsmayılov Xəyyam, Azərbaycanın Dövlət və Hüquq Tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 719 s.
9. Nəsirova Turan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qadın Siyasəti. Bakı: Dövlət və Din jurnalı, 2019, 97 s.
10. «Баку», 23 апреля 1917 г.
11. Конституция Азербайджанской Социалистической Советской Республики (Утверждена I Всеазербайджанским Съездом Советов 19 мая 1921 г.). Баку, 1921
12. Конституция (Основной закон) Азербайджанской Социалистической Советской Республики (Утвержденная Всеазербайджанским Съездом Советов V созыва 26 марта 1927 года). Баку, 1927.

Нури Нихал Юсиф оглу

**ПРАВО ВЫБОРА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР**

РЕЗЮМЕ

Основная цель этих исследований – анализировать существующее право выбора в период Азербайджанской Демократической Республики (АДР) и Азербайджанской ССР. Поэтому в статье основное внимание уделено фиксации и обеспечению права выбора в АДР и Азербайджанской ССР, связанному с этим правом законодательству и его специфическим функциям. Существующий в указанный период анализ права выбора дает возможность более глубокого понимания имеющегося в наличии в Азербайджанской Республике права выбора и окажет положительное влияние на развитие этого права.

ELECTION RIGHTS IN AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND AZERBAIJAN SSR

SUMMARY

The main purpose of this research is to analyze election rights in Azerbaijan Democratic Republic (ADR) and Azerbaijan SSR. Therefore, primary consideration in the article is given to the establishment and maintenance of election rights, and specific peculiarities of legal framework for elections in ADR and Azerbaijan SSR. Investigation of election rights in the respective periods paves the way for more accurate understanding of and positively affects the improvement of rights to election in the Republic of Azerbaijan.

Rəyçi: h.ü.e.d. E.Ə.Əliyev

Təqdim edən: h.ü.e.d., prof. Z.İ.Cəfərov

Daxil olma tarixi: 11.02.2021

Təkrar işlənmə tarixi: 12.03.2021

Çapa imzalanma tarixi: 26.03.2021